

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 131-135

УДК: 316.34; 316.334.3

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_16](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_16)

**КЫРГЫЗ КОМУНДАГЫ ШАЙЛОО ТАЖРЫЙБАЛАРЫ ЖАНА АЗЫРКЫ
КӨЙГӨЙЛӨРҮ (САЯСИЙ-СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО)**

**ВЫБОРНЫЙ ОПЫТ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ
(ПОЛИТИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**

**ELECTIONAL EXPERIENCE AND MODERN PROBLEMS IN KYRGYZ SOCIETY
(POLITICAL AND SOCIOLOGICAL ANALYSIS)**

Жусубалиев Абдикайым Рысбаевич

Жусубалиев Абдикайым Рысбаевич

Jusubaliev Abdikaim Rysbaevich

с.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, associate professor, Osh State University

abdikaiym.zhusubaliev@knu.kg

Патиев Нурканбек Маматович

Патиев Нурканбек Маматович

Patiev Nurkanbek Mamatovich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

patievnurhanbek@gmail.com

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ШАЙЛОО ТАЖРЫЙБАЛАРЫ ЖАНА АЗЫРКЫ КӨЙГӨЙЛӨРҮ (САЯСИЙ-СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО)

Аннотация

Макалада XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын азыркы территориясы падышалык Россиянын курамына каратылгандан кийин административдик-саясий башкаруу системасындагы өзгөрүүлөр, киргизилген жаңы башкаруу системасы менен байланышкан саясий өзгөрүүлөр, болуштук шайлоо практикасы талдоого алынган. Анда бул саясий өзгөрүүлөрдүн калктын аң-сезимине, анын жашоо образына, социалдык түзүлүшүнө тийгизген таасирлери каралган. Падышалык бийлик административдик башкаруунун ынтаа коюп иштеген жергиликтүү калктын өкүлдөрүнүн чинин көтөрүү, мураска калтыруу укугу менен пайдаланууга жерлерди берүү, ардак наамдарын ыйгаруу, орден, медалдарды тапшыруу сыяктуу кызыктыруучу практикаларды кеңири колдонгон. XIX кылымдын 2-жарымында түптөлгөн кыргыз коомунун мындай саясий түзүлүшү жана башкаруу системасы 1917-жылдан кийинки Кеңеш бийлигинин киргизилишине чейин дээрлик өзгөрбөй сакталып калган. Бул процесстер, шайлоо практикалары кыргыздар үчүн алгачкы шайлоо тажрыйбалары катары тарыхый мааниге ээ болуп, Улуу Октябрь төңкөрүшүнөн кийин да, азыркы эгемендүүлүк мезгилинде да андагы терс тажрыйбалардын таасири башкаруу системасындагы кээ бир мүчүлүштүктөрдүн башаты болуп калган сыяктуу.

Ачык сөздөр: шайлоо, шайлоо тажрыйбасы, административдик-саясий башкаруу системасы, Земское башкаруу мекемелери, болуштук шайлоолор.

ВЫБОРНЫЙ ОПЫТ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ (ПОЛИТИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Аннотация

В статье проанализированы изменения в административно-политической системе управления, политические изменения, связанные с введением новой системы управления, а также практика местных выборов во второй половине XIX века после включения нынешней территории Киргизии в состав Царской России. Рассматривается влияние этих политических изменений на сознание населения, его образ жизни и социальную структуру. Царское правительство широко использовало такие привлекательные практики, как повышение звания представителей местного населения, усердно работавших в административном управлении, предоставление земель в пользование с правом наследования, присвоение почетных званий, вручение орденов и медалей. Эта политическая структура и система управления кыргызским обществом, заложенная во второй половине XIX века, оставалась практически неизменной до введения власти Совета после 1917 г. Эти процессы и избирательная практика имеют историческое значение как первый избирательный опыт для кыргызского народа, а влияние негативного опыта в нем после Великой Октябрьской революции и в нынешний период независимости, похоже, стало источником некоторых сбоев в системе управления.

Ключевые слова: выборы, избирательный опыт, административно-политическая система управления, земские административные учреждения, местные выборы.

ELECTIONAL EXPERIENCE AND MODERN PROBLEMS IN KYRGYZ SOCIETY (POLITICAL AND SOCIOLOGICAL ANALYSIS)

Abstract

The article analyzes changes in the administrative and political system of government, political changes associated with the introduction of a new system of government, as well as the practice of local elections in the second half of the 19th century after the inclusion of the current territory of Kyrgyzstan into Tsarist Russia. The influence of these political changes on the consciousness of the population, its way of life and social structure is examined. The tsarist government widely used such attractive practices as raising the ranks of representatives of the local population who worked diligently in administrative management, providing land for use with the right of inheritance, conferring honorary titles, and awarding orders and medals. This political structure and system of governance of Kyrgyz society, laid down in the second half of the 19th century, remained virtually unchanged until the introduction of the power of the Council after 1917. These processes and electoral practices have historical significance as the first electoral experience for the Kyrgyz people, and the influence of negative experiences in them after. The October Revolution and the current period of independence seem to have been the source of some failures in the management system.

Keywords: elections, electoral experience, administrative and political system of government, zemstvo administrative institutions, local elections.

Киришүү

XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын тарыхын терең изилдеген окумуштуулардын сап башында профессор Ташманбет Кененсариев тураары жана анын XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз тарыхына таандык эмгектеринин маанисин ашыра баалоо мүмкүн эмес. Профессор Т.Кененсариев иликтеген тарыхый мезгилге тиешелүү болгон салыштырмалуу аз изилденген маселелердин бири – бул ошол учурдагы шайлоо тажрыйбалары. Макалада азыркы Кыргызстандын территориясы Россияга каратылгандан кийинки административдик-саясий башкаруу системасындагы шайлоо тажрыйбалары талдоого алынган.

Азыркы демократиялык да, демократиялык эмес да өлкөлөрдүн саясий турмушунда шайлоо орчундуу орунду ээлейт. Кыргыз Республикасынын да социалдык-саясий жашоосуна анын таасири чоң. Жакында эле, 2024-жылдын апрель айында Кыргызстандын бир катар аймактарында Жогорку Кеңешке шайлоолор болуп өттү. Шайлоолор бизге Батыштын демократия шарданы менен эле келген жок. Ал тээ байыртадан эле кыргыз коомунун турмуш практикасында болуп келген. Шайлоо жөнүндө кыргыз тарыхынын бир булагы болгон эпикалык оозеки чыгармаларда маалыматтарды жолуктурабыз. Мисалы. “Манас” эпосунда Чоң Казатка аттанаарда Бакайдын хан шайланышы ж.б. Бул макалада тарыхыбызга анчалык терең сүңгүп кирбей эле, бери XIX кылымдын экинчи жарымындагы жазма булактарда сакталган шайлоо тажрыйбасына токтолобуз.

Россияга каратылгандан кийин анын административдик-саясий башкаруу системасындагы, экономикасындагы болгон өзгөрүүлөр коомдун социалдык түзүлүшүндө да өзгөрүүлөрдү киргизген жана кыргыз эли алгачкы шайлоо тажрыйбаларын алган. Андагы, аз гана тарыхчы адистерге белгилүү болгон, азыркы Кыргызстандын административдик-территориялык бөлүнүшү, аны башкаруу системасы, андагы, тарых сабактары болгон, жергиликтүү башкаруу органдарын шайлоолорго тарыхый экскурс жасап, алардын кээ бир сабак алуучу жактары жөнүндө социологиялык-саясий өңүттөгү ой толгоолор менен бөлүшсөк.

Азыркы Кыргызстандын территориясы анда Императордун Указы менен 1867-жылы түзүлгөн Түркстан генерал-губернаторлугуна кирген. Ал аскер губернатору башкарган Сырдарыя, Фергана, Самарканд, Жети-Суу, Закаспий областтарынан туруп, алардын ар бири начальник башкарган уезддерге, уезддер өз кезегинде болуштуктарга бөлүнгөн. Кыргызстандын аймагы 1886-жылы «Түркстан чөлкөмүн башкаруу жөнүндө Жобо» күчүнө киргенден тартып край атала баштаган Түркстандын төрт областына бөлүнүп калган. Анын түндүк бөлүгү Жети-Суу областына (Ысык-Көл жана Токмок уездери), Талас өрөөнү Сырдарыя областынын Аулие-Ата уездине, түштүк бөлүгү болсо Фергана областынын Андижан, Ош, Наманган уезддерине, Самарканд областынын Хожент уездине жана Памир районуна караган. Ал уезддердеги Кыргызстандын калкы 73 болуштуктарга (волости) бөлүнгөн. Жети-Суу областы 1882-1899 - жылдары Степное генерал-губернаторлугуна карап, 1891-жылы бекитилген «Акмоло, Семипалатинск, Жети-Суу, Урал, Тургай областтарын башкаруу жөнүндөгү талаа Жобосуна» ылайык башкарылган (Материалы..., 1960. Т.1, 352-353, 387-бб). Бул айтылган Жоболор Россиянын административдик-саясий башкаруу системасынын жаңы кошулган Борбордук Азиянын жергиликтүү элдеринин көчмөн, ж.б. шарттарына ылайыкташтырылган жөнөкөйлөштүрүлгөн түрү болгон. Россиянын губернияларында киргизилген Земское башкаруу мекемелери Түркстан крайына киргизилбеген. Демек, Земское башкаруу мекемелеринин ишмердүүлүк чөйрөсүнө кирген мектептердин, ооруканалардын курулушу, областтын турмушу жөнүндөгү статистикалык маалыматтарды жыйноо ж.б. маселелер жаңы кошулган Түркстан аймагы үчүн каралган эмес.

Бул киргизилген башкаруу системасынын жаңылыктарынан, 3 жылдык мөөнөткө шайлануучу болуштар башкарган болуштук жергиликтүү элдин өкүлдөрү үчүн эң жогорку бийлик сереси болгон. Жаңы башкаруу системасы менен байланышкан саясий өзгөрүүлөр калктын аң-сезимине эле эмес, анын жашоо образына, социалдык түзүлүшүнө да өз таасирин тийгизген. Жогоруда айтылган «Түркстан» (109 беренеси) жана «Талаа» (56 беренеси) Жоболоруна ылайык болуштукта түтүндөрдүн саны 2000 түтүндөн, андагы айылдык жамаат үчүн – 200 түтүндөн көп болбошу

көрсөтүлгөн (Материалы..., 1960. Т.1, 352-353, 387-66). Болуш менен бирге айылдык жамаат башчылары болгон старчындар жана бийлерди шайлоо өткөрүлгөн. Алар да 3 жылдык мөөнөткө шайланган. Болуштукта старчындар айылдык жамааттын санына жараша, бийлер болсо төрттөн кем эмес, бирок андагы айылдын санынан ашыкча болбошу айтылган (Материалы..., 1960. Т.1, 361-363-66.) 50 түтүндөн бир өкүл шайлоого катышкан.

Болуштарды шайлоо Кыргызстандагы бүгүнкү күндөгү шайлоолордой эле өтө курч, катаал шайлоо алдындагы күрөштөр менен коштолгон. Анткени, падышалык өкмөт болуштуктардын административдик-территориясын аныктоодо уруулук түзүлүшкө карабастан, жердин шартына ылайык бөлүштүргөн. Бул эски уруулук бөлүнүүгө дал келген эмес жана бир эле болуштукка бир нече уруктар, уруулар кирип калган. Уруу башчылары болуштукка өздөрүнүн талапкерлерин көрсөтүп, уруулук топтор ортосунда айыгышкан күрөш жүргөн. Ашыкча шайлоочу алуу максатында али бойго жете элек үй-бүлө мүчөлөрүн да жаңы түтүн катары кошуп жазып коюу сыяктуу айла-амалдарды колдонушкан. Азыркы шайлоочулардын тизмесин түзүүдөгү мүчүлүштүктөр, жок адамдарды кошуп жазуулар сыяктуу көйгөйлөр өзүбүздүн эле тарыхый «мурасыбыз» өңдөнөт.

Ошол учурдагы кыргыздардын шайлоо алдындагы топтук күрөштөрүнүн аки-чикисин мүнөздөп орус тарыхчысы К. Пален минтип жазган: «күрөштүн бардык уруксат кылынган да, уруксат кылынбаган [А.Ж.] да каражаттарын: жаңы мүчөлөрдү кабыл алуу, жаңы түтүндөрдү бөлүү, сатып алуу, үй-бүлө тизмесин оңдоп коюу, өзү жок үй-бүлө мүчөсүнүн атынан сырттан эле ишенимдерди түзүү, малын барымтага алуу, аялдарды уурдоо, коркутуу, а түгүл, каршылаш тараптын шайлоочуларын камап коюу же шайлоого айылдык жыйын болчу жайга зордоп келтирбей коюу жана дагы төгүн айыптоолор, жалган доолорду колдонушкан» (Пален, 1910, 97-98-66.). Караңызчы, бул саптарды окуп жатып, Пален 100 жылдан ашык мезгилдеги эмес, бүгүнкү күндөгү Кыргызстандагы шайлоонун “шайтан оюндары” жөнүндө жазып жатабы деген ойлор жаралат. Бир кылымдан ашык убакыт өтсө да, бул багытта ата-бабаларыбыздан алыс кете албагандыгыбыз өкүнтөт.

Болуштун кызматтык милдеттерине өзүнө караштуу элдин келди-кеттисине көзөмөл жүргүзүү, айыл старчындарынын чогулткан салыктарын казначейликке тапшыруу, көчүп-конууну тескөө, өкмөттүк көрсөтмөлөрдү жана соттук чечимдерди аткаруу, салык төлөмдөрүнүн түшүшүн көзөмөлдөө ж.б. кирген. Болуш жана ыстарчындарга эмгек маяна чегерилип, анын көлөмү өздөрү чогулткан салык жыйымдарына жараша болгон. Аларга кызмат милдеттерин аткаруу учурунда тагып жүрүүгө колодон өзгөчө төш белгилер жана мөөрлөр берилген. Айта кетүүчү нерсе, бул төш белгилерин же мөөрлөрдүн үлгүлөрүн биздин бир да музейлерибизден жолуктуу мүмкүн эмес. Падышалык бийлик административдик башкаруунун ынтаа коюп иштеген жергиликтүү өкүлдөрүн чинин көтөрүү, мураска калтыруу укугу менен пайдаланууга жерлерди берүү, ардак наамдарын, орден, медалдарды тапшыруу менен түрдүүчө кызыктырып, сыйлап турган. Бул практика, бир аз өзгөргөн калыпта, учурда да кеңири колдонулууда.

XIX кылымдын 2-жарымында түптөлгөн кыргыз коомунун мындай саясий түзүлүшү жана башкаруу системасы 1917-жылдан кийинки советтердин бийлигинин киргизилишине чейин дээрлик өзгөргөн эмес. Улуу Октябрь төңкөрүшүнө чейинки башкаруу системасындагы бул процесстер кыргыздар үчүн алгачкы шайлоо тажрыйбалары катары тарыхый мааниге ээ.

Советтик бийлик учурунда шайлоолордун өтүшүнө көптөгөн илимий адабияттар арналган. Аларды терең талдап отурбастан белгилей кетүүчү нерсе, айрыкча советтик системанын кыйроо алдындагы учурларда шайлоолор формалдык мүнөзгө өтүп, 1970-1980-жылдары шайлоо участкаларында түрдүү таңсык товарларды сатуу менен жарандарды азгырып шайлоого келтире башташкан. Шайлоочу добуш бергенден кийин гана таңсык товарлар сатылган канага өтүүгө мүмкүндүк алган.

Бүгүнкү азат Кыргызстандын шартында шайлоолордун мүнөзү кээ бир өзгөрүүлөргө дуушар болду. 2021-жылы Кыргыз Республикасы үчүн саясий планда өтө орчундуу жыл болгон. Анткени, жакынкы жылдарга Кыргызстандын өнүгүү багытын аныктоочу чоң шайлоо кампаниясы – ал Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо болуп өткөн. Анын мыйзамдык тарабы Кыргыз

Республикасынын Конституциясы жана башка мыйзамдык-укуктук актылар тарабынан аныкталган (КР Конституциясы, 2021, 37-39, 67-69 беренелер.). Шайлоо учурунда жарандардын биометрикалык маалыматтарын колдонуу тажрыйбасы, өз кезегинде орус тарыхчысы К. Пален белгилеген, өткөн кылымдан бери келе жаткан кээ бир көйгөйлөрдү: кошумча тизме, бир шайлоочунун бир нече жолу добуш бериши, шайлоочуларды сатып алуу ж.б., көйгөйлөрдү чечүү мүмкүнчүлүгүн жаратты. Бирок, бул саясий процесстин мыйзам чегинде туура, акыйкаттуу өтүшү, мыйзамдардан жана жаңы технологиялардан тышкары, электораттын (шайлоочунун) саясий маданиятынан да түздөн-түз көз каранды. Шайлоочунун саясий маданиятын көтөрүүнүн каражаттарынын бири - социология жана политология илимдери. Ал өзүнүн изилдөөлөрүнүн объективдүү маалыматтары, массага таасир кылуу технологиялары, коомдук пикирди түзүү мүмкүнчүлүктөрү менен калктын саясий жигердүүлүгүн жана өз тандоосунда аң сезимдүүлүгүн жогорулатып, шайлоонун жогорку деңгээлде өтүшүнө социология, политология илимдери жана социолог-политологдор өз потенциалдарын колдонуп, салымын кошоору анык.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2021-ж. редакциясына ылайык.
2. Кененсариев, Т. Кокон хандыгы жана кыргыздар: тарыхты сүйүүчүлөрдүн китеп текчесине. – Ош: ОшМУ басма борбору, 1997. – 64 б.
3. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. - Б., 1997
4. Кубанычбек Уулу, Н. Болуштук жана болуштук башкаруу: XIX К. Аягы - XX К. Башы (Кыргызстандын Түштүк аймактарынын материалдарынын негизинде) / Н. Кубанычбек Уулу // Вестник Ошского государственного университета. – 2023. – No. 4. – P. 47-60. – DOI 10.52754/16948610_2023_4_6. – EDN IHKQAV.
5. Пален К.К. Сельское управление русское и туземное. Отчет по ревизии Туркестанского края.- СПб.1910.- Т.13.
6. Материалы по истории политического строя Казахстана.- Алма-Ата, 1960. Т.1.
7. “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө”. Кыргыз Республикасынын мыйзамы, 16.06.2011ж.